

*О.М. Машкін
(м. Київ)*

ДВІ ІДЕЇ, ДВА СВІТИ: БОРОТЬБА МІЖ ПРИБІЧНИКАМИ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ТА НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТАМИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В РОКИ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Події 1914–1918 рр. кардинальним чином змінили саме обличчя українського національно-визвольного руху. В західних регіонах України (себто на півдавстрійських Галичині, Буковині й Закарпатті) воно, на відміну, наприклад, від двох попередніх десятиліть, дедалі більше втрачало суто культурологічні риси, аж поки через створення ГУР та УСС остаточно не набуло виду, що його стовідсотково віддзеркалюють фрази типу: “Побіда Австро-Угорської монархії буде нашою поразкою. І чим більшим буде поразення Росії, тим більше виб’є година визволення України” *. На сході ж, де широкою смугою розляглися густонаселені Волинська, Подільська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії, вельми нечисленним діячам цього руху також досить швидко набридло займатися повсякденними справами на кшталт національної освіти та кооперації, й вони, виключаючи хіба-що тогочасне оточення С.В. Петлюри і так зване “праве крило” ТУПу, почали переходити на більш радикальні позиції. Це, звісна річ, не могло залишатися поза увагою самодержавного уряду, а також тих, хто щиро вважав себе добровільними виразниками ідей та практики офіційного курсу.

Що ж являли собою тоді ці останні? За нашими спостереженнями, до їх лав буде слушно віднести всіх захисників, так би мовити, “неприкосновенности вековых отечественных устоев”, вірних слуг імператора Миколи II, охоронців прав на престол предків його сина царевича Олексія. Зіткнення між країнами Троїстого союзу й Антанти і для них стало завершенням тривалого періоду відносно мирного існування, коли боротьба з носіями ідей буржуазної демократії лише іноді проявляла себе або ж у вигляді гучних судових процесів, чи то в формі окремих статей

* Ці вельми кумедні слова зробилися тепер майже хрестоматійними й навіть у підручнику з історії України для 10 класу середньої школи того ж таки Тургена.

місцевої преси. Обставини ж відкритих бойових дій владно потребували інших форм захисту власних реакційних переконань, породжували нові методи діяльності, спрямовані на збереження традицій минувшини.

Як відомо, те, що в історії зазвичай називають Першою світовою війною, на теренах від Волині до Криму мало деякі свої, суто регіональні особливості. Зокрема до січня 1917 р. події тут розгорталися за досить чіткою схемою “Ворог – попереду! В атаку – марш!”. Через три тижні, однак, в окопи Південно-Західного й Румунського фронтів, у тиллові гарнізони Київського та Одеського воєнних округів, у побут цивільних жителів краю увірвалися спочатку національно-демократичні, а з жовтня – ще й комуністичні перетворення, котрі об’єктивно, попри благородні наміри учасників процесу, ставили передову і тил на межу відвертої міжусобної різанини.

Звісна річ, за таких вельми складних умов певної ідеологічної трансформації зазнавали всі суспільно-політичні течії країни, однак найбільшої – ті, хто в межах “Союза русского народа” чи поза аналогічних йому структур виступав за недоторканість старого державного устрою, саме виходячи з прийнятого ще Павлом І “Закону про престолонаслідування”. Продовжуючи називати себе легітимістами (від латинського “lex”, “legis” – “закон”), вони, однак, вимушено розділилися на “берлінських антагоністів” (група Пуришкевича) та “германофілів” (редакція газети “Русское Знамя”) ¹, причому серед перших до грудня 1916 р. домінували так звані “антираспутинські елементи”. Дещо пізніше, за Тимчасового уряду і Центральної Ради, сюди додалася певна частина тих, кого життя просто вибило із звичної соціальної колії, під час Гетьманату, – всі, кому знову було дозволено служити за ідеали православ’я, самодержавства і народності, а за “більшовизії” – та меншість репресованих нею класових ворогів, що вже тоді, відкидаючи “політичну неупередженість” денікінського типу, прямо ратувала (подібно представникам “Астраханської армії” князя Туңдутова, “Південного збройного об’єднання” тощо) ² за реставрацію. Й, зрозуміло, не варто ігнорувати різнобарв’я москвофільських проявів у зайнятих на певний час російськими військами Львівському, Бродівському, Тарнопільському, Станіславівському, Самбірському, Перемишльському, Ярославському, Стрийському, Коломийському, Чернівецькому адміністративних районах ³.

БОРОТЬБА ЗА ЧАСІВ СТАРОГО ПОРЯДКУ (1 серпня 1914 – 22 лютого 1917 рр.)

У вищезазначений період ступінь активності представників обох таборів визначалася перш за все подіями на передовій. Так, у моменти відносних успіхів вітчизняної зброї (серпень 1914 – квітень 1915, весна

1916 рр.) легітимісти помітно активізувалися, а їх вороги, навпаки, згасали, при невдачах же (зокрема, в травні 1915 – червні 1916 рр.) картина стрімко змінювалася на протилежну. Але, незважаючи на всі ці коливання, незмінним залишалося головне: одні усвідомлювали необхідність збереження від руйнації державного устрою попередніх епох, а інші не менш уперто бажали ліквідувати його цілісність саме за національною ознакою. Ідеалами М. Грушевського, К. Левицького, Д. Донцова, В. Дорошенка, В. Винниченка, О. Скоропис-Йолтуховського були українізація, соціалізм, автономія і незалежність. Перспективою ж, за яку накладали головами їх опоненти, традиційно вважалися дикість, безправ'я та недолюдність (“При монархії, дескать, все люди лаптями щипали хліба”). Тому виникає нагальна потреба сказати декілька слів саме про економічний детермінізм російської великодержавності.

Безперечно, настання ери розв'язання політичних питань більш агресивними методами негативно позначалося на загальному становищі народного господарства східної Наддніпрянщини. Проте й у тих нелегких умовах, за свідченням джерел, зазначати про повний крах оборотної тут тоді валюти не доводиться: якщо в 1913 р. на фінансових, далеко не сприятливих до імперії, біржах США за 100 російських крб давали 51,45 долари, то до березня 1917 р. курс цей упав лише на 19 пунктів⁴. Тільки сім із 25-ти мільярдних витрат на оборону не забезпечувалися конкретними товарами і послугами⁵. Вартість акцій, що мали безпосереднє відношення до України, Азовсько-Донського комерційного банку за період із серпня 1914 до лютого 1917 рр. зросла з 750 до 950 крб, Міжнародного – від 302 до 900, Торговельно-промислового – з 218 до 680, а Російсько-французького – відповідно з 250 до 575 крб⁶. Поруч з грандіозними мілітаристськими планами, уряд звертав пильну увагу на подальший розвиток внутрішньої економіки: так, на 1918 р. планувалося зведення Дніпрогесу, а у серпні 1916 р., за доповіддю тогочасного міністра шляхів сполучення О.Ф. Трепова, Микола II затвердив програму, згідно з якою в найближчі п'ять років у країні потрібно було прокласти не менше ніж 30 тис. верст залізничних колій (у тому числі 2 тис. територією зокрема Мало- та Новоросії)⁷. На відміну від знекровленого німецькою підводною блокадою туманного Альбіону, де овочі стали розводити мало не в самому Гайд-парку, на схід від Збруча не було масового вжитку продовольчих карток і тут, на противагу Берліну й Відню, люди не давилися у тисячних юрбах за мискою дешевого горохового супу і ніколи не знали, що таке нормовано одержувати щодня 160-200 грамів ерзац-хліба на дорослу особу⁸. Навпаки, рівень споживання цукру за роки I Світової війни в Російській імперії підвищився з 18 до 25 фунтів на людину⁹. Шість мільйонів навіть найбільш бідних

місцевих селян володіли тоді 36 млн десятин аграрних угідь (себто, по 6,54 гектара ріллі – на кожного трударя)¹⁰. Промислові робітники, маючи загалом 117 вихідних днів на рік, регулярно отримували щомісячну зарплату за власну працю в розмірі від 50 до 320 крб, соціальне забезпечення по хворобі у вигляді 25–75% регулярних нарахувань, “проявляючи невблаганну схильність витратити гроші на розваги, дорогий одяг для жінок та предмети розкошу”¹¹. Якщо ж додати сюди більше ніж поблажливі ціни на продукти харчування (так, навіть “голодної” зими 1917 р. хліб коштував 45, м’ясо – 180 коп. за кг), визнання Лондоном і Парижем прав офіційного Петрограда на Босфор та Дарданелли (19 лютого 1916 р., після оволодіння генералом М.М. Юденичем османською фортецею Ерзерум)¹² і той¹³, стає більш-менш зрозумілим, на якому загальному тлі відбувалося розповсюдження легітимістських та, навпаки, прокволе сприйняття антироманівських (і зокрема автономістських) поглядів серед представників різних верств населення.

В скутому невблаганною дисципліною *військовому середовищі* за гаслом “Вера, Бог, Отечество!” поки що продовжував зберігатися непохитний авторитет. Проте, уникаючи загальних фраз щодо відданості присязі чи тенденцій до непослуху серед особового складу армій у ході тієї ж Галицької наступальної операції чи Горлицької катастрофи, наведемо лише один факт, що безпосередньо стосується вищезазначеної теми.

Як відомо, Микола ІІ часто бував на передовій. Одного разу, під час корпусної інспекції в Галичині, колеса імператорського авто глибоко вгрузли у пісок. Не роздумуючи, солдати оточуючих частин кинулися на допомогу охороні: “Государь встал в автомобиле во весь рост, а они целовали его руки, приговаривая: “Кормилец, родной, отец наш”¹⁴. Звісна річ, ні про яку самоідентифікацію поза межами “скипетра и двуглавого орла” у даному разі не могло бути й мови.

З листопада 1916 по січень 1917 рр. міцне легітимістське ядро в складі поручиків Ф.К. Водо, К.О. Яффи, Д.О. Головіна, Л. Моравського, штаб-ротмістрів Г.-С.Е. Борха, П. Берга, М. Яцинського, К.В. Соколова, ротмістра М.С. Лопухіна та підполковника Б.М. Говорова сформувалося в розташованому під Одесою Першому гусарському угрупованні. Аналогічне становище склалося у межах Кримського кінного полку, де реакційні ідеї репрезентували офіцери Л.К. Глазер, В.Я. Ван-Воорендейк, М.Ф. Шлес, В.Є. Апанасенко, К.Я. Бехтольд, В.О. Еммануель, А.Є. Люстіг, П.П. Росницький, С.М. Муфтій-Заде¹⁵. Дещо подібне можемо сказати також і стосовно більшості частин тодішнього ІІІ кавалерійського корпусу, VIII дивізії, окремих гарнізонних команд Правобережжя. На індивідуальному рівні відзначимо генерала-від-кавалерії графа Ф.А. фон-Келлера, відставного генерала Красильникова, що мешкав на

Волині, начальника Єлисаветградського кавалерійського училища Савельєва, багатьох військових комендантів.

На завершення сюжету торкнемося й такого специфічного підсумку кожної війни, як бранці. Звісна річ, наведені нижче приклади далеко не відбивають настроїв сотень тисяч нещасних, що вимушено опинилися тоді за лінією фронту. Однак про дещо, певне, все ж таки свідчать...

“Ранняя весна 1916 года. Крутые, поросшие лесом склоны Боснийских гор. Захолустное Меджедхе связывает с недалеким Сербским фронтом матово поблескивающая рельсами узкоколейка – прекрасное средство подвоза на позиции снарядов и продовольствия. Именно поэтому и возник здесь “Лагерь военнопленных его королевского величества”. Охрана – мадьяры, галичане, частично – австрийцы. Русских обитателей – до 5 тысяч, из коих по меньшей мере сто унтер-офицеров.

И вот однажды они в полном составе не вышли на работы. Сразу стало пусто в вагонном лабиринте, ибо темпы разгрузки враз упали на 75%. Денежные посулы, обещания улучшить режим не помогают. Тогда в ход идет последний довод “цивилизованной” Европы...

Под конвоем выводят из бараків русских. Перед ними – рота солдат. И комендант: “В последний раз приказываю прекратить саботаж! Кто согласен, пять шагов вперед!” Серые шеренги неподвижны. “Вы будете сейчас же на месте расстреляны!” Сразу посерели отекшие от голода лица. Винтовки палачей взлетели к плечам. И вдруг из строя вышел седой фельдфебель. Три коротких, четких, печатных шага. Поворот “налево кругом” и команда: “На молитву, шапки долой!”. Опять поворот кругом и прямо в черноту дул палачей: “Боже, царя храни!” Смертники пели, и это была мелодия первомучеников зари христианства! К их братской могиле, как к величайшей своей святыне, еще долгих десять лет регулярно приходили местные обитатели...”¹⁶.

Працюючи на базі в цілому досить ліберального імперського законодавства, більшість співробітників задіяних у підросійських губерніях України *каральних органів* дотримувалася, однак, поряд з консервативними і відверто, як тоді казали, “антисепаратистських” поглядів, своєрідно наслідуючи в цьому приклад сенатора й лідера правих у Державній раді О.О. Римського-Корсакова, які вважали за можливе долати існуючі труднощі виключно методами силового примусу та надмірної централізації.

Восени 1914 р. на шпальтах “Літературно-наукового вісника”, часопису “Українська хата”, тижневика “Село”, газети “Рада”, що видавалися в Києві з’явилися матеріали, зміст яких відверто не вписувався у пануючі шовіністичні настрої початкового етапу війни. Вбачаючи в цьому прояви “мазепинства”, місцеве військове начальство, спираючись на

губернське жандармське управління (ГЖУ), доклало максимум зусиль для припинення їх подальшого друку. Трохи пізніше, коли автономістські настрої запанували серед частини учнівської молоді Харкова і Катеринослава, обшуки й арешти з боку тамтешніх спецслужб стали їм за те адекватною “винагородою”. Гамуючи небачену раніше активність української нації, агенти охоранки пильнували також за діяльністю “Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст” на чолі з бароном Штейнгелем. Реакційними поглядами відзначалися зокрема його працівник: співробітник армійської розвідки полковник Москов¹⁷, жандармський ротмістр Левіз-оф-Мінар (очолював “нелегальну лінію” Львів – Копенгаген)¹⁸, племінник ялтинського градоначальника В. Думбадзе¹⁹, військовий аташе С.М. Потоцький, генерал-майор С.О. Головня, підполковник Шредель, чиновники Смоков та Юргенсон²⁰.

Навпаки, серед *робітників* належність до двох антагоністичних течій суспільно-політичної думки проривалася назовні більш бурхливо – не тільки у вигляді остракізму по відношенню щодо різного роду “національно-свідомих елементів”, а й через антинімецькі виступи, участь у царистських маніфестаціях, придушенні лівих демонстрацій, відверте співробітництво з органами правопорядку.

22 вересня 1914 р. на цукровому заводі фірми “Роттермунд і Вейс” у слободі Рубіжне Волчанського повіту Харківської губернії відбулися збори. У виступах всіх десяти ораторів червоною ниткою проходила лише одна думка: для успішної боротьби з ворогом на фронтах необхідно докласти максимум зусиль до того, щоб піддані кайзера негайно забіралися геть із Росії!”²¹. Так було започатковано місцевий рух “проти германського засилля”, котрий трохи пізніше охопив багато промислових підприємств Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославоващини, Херсонщини, Таврії.

В середині квітня 1916 р. трудівники Верівської, Орлово-Єленівської та Варваропільської рудень Бахмутщини вийшли на вулиці з корогами, державними прапорами, іконами, портретами імператора. На численних мітингах висловлювалися різні думки, однак гучніше за інші лунали фрази про те, що “бригади і забори готові до останніх сил працювати на справу захисту царя й Вітчизни”²². Саме з цього моменту можна, певно, говорити про нове реакційне пожвавлення на зразок “восторгов первых дней войны”, котре, до речі, не вщухало вже аж до самого падіння держави.

За найновішими обчисленнями, “в останні десять місяців агонії царату” в Східній Україні у вир деструктивних збурень було втягнуто 193 тис. працюючих. Але з урахуванням загальної кількості їх тоді в краї (понад 2,7 млн. чол., без кустарно-ремісничого сектора)²³ виходить,

що під впливом різного роду антиурядових (у тому числі націоналістичних) переконань знаходилося всього 7,15% місцевих трудівників. Категорично не підтримували ніякої “політики” висококваліфіковані кадри, особи старшого віку, ті, хто до приходу на виробництво служив у поліції, жандармерії, охоронних відділеннях.

Ще більш реакційні тенденції мали місце поміж *селянства*. Так, суто вандеївські настрої панували під стріхами більшості хат Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської губерній, на заможних подвір'ях Полтавщини та Харківщини, серед колоністів Новоросії. Знайоме ще за часів 1905–1907 рр. “царя чтите, власти уважайте!” непохитно виконувалось, а інспіровані ззовні аграрні заворушення (до 160 у період з вересня 1914 до грудня 1916 рр.)²⁴ швидко приборкувалися зусиллями волосної старшини. Здається, не мала продовження також ініціатива щодо захисту української мови 2 тисячами аграріїв Катеринославського, Новомосковського й Павлоградського повітів Катеринославської губернії, котрі ще зовсім недавно, влітку 1913 р., в одному з листів до депутата Державної думи більшовика Г.І. Петровського писали: “А панам Родзянкам, Скоропадським і Савенкам, які твердять про її начебто зовсім небуття, нагадаємо – прийде час, коли “довідаються небожата, чия на вас шкура”²⁵.

Досить строкату картину являла собою *інтелігенція*. Звичайно, серед людей розумової праці було чимало відвертих “незалежників” (котрі, наприклад, редагували журнал “Дзвін”, що легально існував на берегах Дніпра впродовж січня 1913 – липня 1914 рр.), а також тих, хто, займаючи антиурядові позиції, виявляв останні лише шляхом підвищеної уваги до галицьких переселенців-втікачів, їх дітей, політичних в'язнів та засланих, суто українських лікарень і шкіл. Поряд з цим, однак, у студентському середовищі офіційний курс завжди беззастережно підтримували так звані “білопідкладочники”, тобто найаристократичніша частина учнівської молоді, котра, підшиваючи власні мундири сукном відповідного кольору, боронила аудиторії від проникнення в них мітингово-демонстраційних тенденцій²⁶. Якщо ж говорити про інженерно-технічний персонал, то відомо про існування стійких царистських настроїв у групі чиновників Південно-Західної залізниці²⁷. Відвертими легітимістами були директори ряду гімназій та училищ Вінниці, Житомира, Києва, Харкова. Й, звичайно, не варто ігнорувати ті осередки, що склалися навколо регіональних видань правого спрямування.

Досить впливове консервативне крило існувало в той час й у лавах регіональної *буржуазії*. Коли наприкінці 1915 р. самодержавний уряд вирішив заснувати черговий офіціоз з вельми амбітною назвою “Русская Воля”, з цією ідеєю погодилася велика група діячів з'їзду

представників металообробної промисловості²⁸. Ініціатива командувача Окремого корпусу жандармів О.Д. Протопопова щодо передачі справи продовольчого забезпечення країни та армії з рук “суспільних організацій” до Міністерства внутрішніх справ (МВС) дістала схвалення власників фірми “Бахмутська сіль”, Південноросійської асоціації внутрішньої й експортної торгівлі продукцією видобувних галузей “Юроревта”, акціонерної компанії Миколаївських заводів і верфей, розпорядників Товариства російських трубопрокатних заводів “Колишній Шодуар”²⁹. На боці так званого “распутінського внутрішнього курсу” перебували керівники Брянського рельсопрокатного, залізорозного та механічного заводу, машинобудівної корпорації “Я.М. Айваз”, ряду підприємств нащадків М.П. Пастухова, “Електрического общества Донецкого бассейна”³⁰. Те ж саме можна сказати про М.Г. Хрульова, Г.О. Бліоха, Л.Ф. Граумана, Д.Б. Вургафта, М.Є. Понафідіна, Ф.Ф. Безобразова, М.М. Клименка – осіб, що входили до керівного ядра Нікополь-Маріупольського гірничо-металургійного товариства³¹.

Не менш бурхливо розвивалися події й на *Галичині*, де, починаючи приблизно з 1874 року українська національна ідея мала широку підтримку тамтешньої австро-угорської адміністрації, а супротивні погляди, навпаки, безжально придушувалися. Тому й не дивно, що в більшості міст, сіл та хуторів краю зразу після вступу туди російської імператорської армії місцеві жителі (за винятком лише певної частки етнічних поляків і євреїв) створювали групи допомоги новій адміністрації, сприяли їй у знешкодженні ворожої шпигунської мережі, допомагали зводити оборонні укріплення³². Коли ж у квітні-травні 1915 р. цар Микола II відвідав Львів, Радомисль, Яворів, Ярославів та Перемишль, ворожі Берліну і Відню елементи скрізь влаштовували йому урочисті зустрічі³³.

Аналогічна манера поведінки спостерігалася також у тамтешнього православного духовенства. Відгукуючись на заклики прочан типу: “Дайте нам справжнього, бородатого попа, набридли ці голені під коліно уніати!”, священники почали приділяти більше уваги дисципліні в своїх храмах, порядку на богослужіннях, пильніше додивляючись за тим, щоб, наприклад, на літургіях обов’язково згадувалися всі члени правлячого дому Романових, не було прогерманських настроїв і розмов тощо³⁴. Знаменно, але у цьому їх до деякої міри підтримували й окремі греко-католики, особливо з числа тих, хто свого часу за “русинські переконання” зазнав переслідувань з боку цісарської влади. А права інтелігенція, залишаючись у руслі класичного москвофільства, для посилення боротьби з мазепинством створила “Карпато-Русский освободительный комитет” на чолі з Ю.А. Яворським, підтримувала “Русскую народную организацию”, очолювану В.Ф. Дудикевичем, охоче співробітничала з

газетою “Прикарпатская Русь” та її подібними виданнями, друкувала агітаційні матеріали на зразок брошури “Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями”³⁵.

Однак поруч із вищезазначеними, у цілому стихійними проявами непримиримості поглядів на теренах Російської Імперії існували й більш виразні форми їх, відомі в історії як *східноукраїнський національний рух* і *чорносотенство*.

Перший репрезентувала ціла низка автономних політичних організацій. Так, Українська демократично-радикальна партія мріяла про автономію Наддніпрянщини у складі конституційно-монархічної держави³⁶. Товариство українських поступовців (ТУП) з його лібералізмом та лояльністю тяжіло до загальноросійських кадетів. Навпаки, Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) схилилася перш за все до роботи серед місцевих пролетарів, плекаючи надію зробити останніх “людьми національно свідомими й освіченими”³⁷. Ще більш категоричної точки зору дотримувалися Революційна українська партія (РУП; її програмний документ – брошура М. Міхновського “Самостійна Україна”), Українська народна партія” (УНП; ключове гасло – “Україна для українців”)³⁸. Об’єднувало їх, певне, тільки прагнення до цілковитої ліквідації самодержавства.

В той же самий час активізувалися і регіональні адепти реакції. Нараховуючи до 190 тис. прибічників, вони, проте, у розглядуваний період не були організаційно єдиними та соціально однорідними. Зокрема на початок 1914 р. тут хоча й продовжував діяти створений раніше лікарем О.І. Дубровіним “Союз русского народа”, проте фактично він уже давно розпався на елітні СРН імені свого засновника, Спілку Н.Є. Маркова–Є.Є. Замисловського і показово неаристократичний “Русский народный союз имени Михаила Архангела” В.М. Пуришкевича. Паралельно з цим існувала також ціла низка дрібніших, вузько регіональних структур відповідного гатунку – “Одесский союз русских людей” М.М. Родзевича, київський клуб “Двуглавый орел” В. Голубєва – Ф. Сенкевича тощо. Маючи відділення в усіх без виключення губернських центрах, досягаючи подекуди найглухіших кутків України, дані юридичні особи влаштовували патріотичні маніфестації, обмежували прояви галицького сепаратизму, розправлялися з інакодумцями, де потрібно було (як в Одесі чи Херсоні), воювали з місцевою владою, розповсюджували не лише центральну (“Русское знамя”, “Голос Руси”, “Вестник СРН”, “Колокол”, “Земщина”), а й периферійну (“Московские новости”, “Прямой путь”, “Известия Русского собрания”, “Вестник Русского собрания”, “Вестник РНС”, “Южный Боян”, “Южная Россия”,

”Русская речь”, “Русская жизнь”, ”За Царя и Родину!”, ”Киев”, “Жизнь Вольни”) пресу відповідного гатунку. Вказівками їм тоді були документи Загальноімперського (літо 1915 р.), Самарського і Нижньогородського монархічних з’їздів, укладена 19 січня 1917 р. правим депутатом Державної думи Митрицьким “Декларация православных русских кругов Киева”, підготовчі матеріали “Общенационального форума “Монархическое единство” (мав відбутися у Петрограді в лютому того ж року), різного роду службові резолюції та постанови³⁹.

Отже, на початковому етапі Великої війни в Україні існував вельми численний правоконсервативний фронт, до складу якого входили представники всіх без винятку верств населення краю. Широко використовуючи різного роду державницькі й шовіністичні гасла, його діячі виступали за збереження у недоторканності соціально-економічних порядків Російської імперії, проти будь-яких революційних теорій, за перемогу Петрограда в міжнародному збройному конфлікті, що тоді спалахнув.

2. ХАРАКТЕР ЗІТКНЕНЬ У ДНІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЗБУРЕННЯ (23 лютого – 2 березня 1917 р.)

Наприкінці зими – в перші дні весни нового, 1917 р., на берегах Неви відбулися події, що незабаром отримали назву чергової буржуазної революції. Незважаючи на відчайдушний опір 1417 столичних охоронців, монархію було повалено, царя Миколу II примусово скинуто з престолу, всю владу у країні захопили самостворені Тимчасовий уряд, а також ради робітничих та солдатських депутатів. На фронтах, де ще панувало відносно затишшя, більшість солдат, однак, морально розкладена “наказами” № 1 і 2, почала готуватися не лише до боротьби з власним начальством, а й до залишення своїх бойових позицій.

Фактична ліквідація самодержавства поставила в якісно нові умови і справу розвитку українського національного питання. У той же час раніше не чувані випробування випали й на долю захисників абсолютизму. За якийсь неповний тиждень склалася парадоксальна ситуація, коли один табір намагався опанувати стрімкий плін часу, ще не маючи досвіду офіційного державотворення, а інший, навіть випустивши з рук головні важелі адміністративного управління, вперто намагався втриматися на поверхні історії. На практиці ж це означало, що тодішні націонал-автономісти та незалежники поки що вважали за краще не виділяти себе із спільного потоку очолюваної князем Львовим загальнореспубліканської демократії. А пручаючись останній, місцеві легітимісти об’єктивно опинялися і на заваді майбутній Українській Народній Республіці (УНР).

На Подніпров’ї про події у центрі стало відомо досить швидко, й тут

поряд із силами прогресу найрізноманітнішого гатунку відразу активізувалися також їх опоненти, головним завданням яких стала перш за все протидія розповсюдженню чуток про самий заколот та недопущення популяризації гасел типу: ”За автономію України!”, ”Вільна Україна у вільній Росії!”. Наприклад, у Києві більшість телеграм на дану тему затримувалася за наказом головного начальника воєнного округу генерал-лейтенанта Ходоровича і коменданта міста генерала Медера. Вже 28 лютого 1917 р. місцевий губернатор заборонив будь-які публікації відповідного профілю та попередив міського голову Бурчака, що за передачу населенню змісту особистого листа до нього голови Державної думи Родзянка він нестиме карну відповідальність⁴⁰. На два дні раніше наказали вважати облудними всі петроградські звістки головному урядові посадовці Харківщини: за непослух редакція газети ”Южный край” зазнала штрафу в 3 тис. крб, а саме видання вперше за 35 років власного існування вийшло з купюрками⁴¹. З цієї ж причини не відбулося й засідання думи головного адміністративного центру регіону⁴². У Полтаві губернатор Моллов 1 березня ”...шифром... запропонував всім цензорам не пропускати в пресу повідомлень про події у Таврійському палаці, а залізничному телеграфу не передавати приватним особам інформацію про нагальні справи”⁴³. У Чернігові до аналогічних дій вдався начальник тамтешньої цивільної влади барон Греневіц, в Одесі – командувач воєнного округу Ебелов, у Севастополі – керівник Чорноморського флоту адмірал Колчак, в Кременчуці – командир гарнізону Смирнов, у Старобільську – полковник Лебедєв⁴⁴. Теж саме мало місце в Євпаторії, Ялті, Феодосії, Житомирі, Миргороді, Слов’яносербську, Бахмачі, інших населених пунктах⁴⁵. А взагалі-то даного типу протидія була настільки ефективною, що це мусила визнати навіть радянська історіографія. ”Периферійна влада, – читаємо, наприклад, в одній із книжок, що побачила світ у 1986 р., – вчиняла різноманітні перепони проникненню в маси відомостей про революційні події... Навіть 1.03. жодна з газет, котрі видавалися на Україні, не сповістила про положення в столиці”⁴⁶.

Важливим фактором протистояння слід вважати й опір нововведенням з боку співробітників колишніх царських спецслужб. Зокрема стосовно Південно-Західного краю слід мати на увазі, що вже у період з 27 лютого по 2 березня 1917 р. на київських вулицях точилися вперті бої між поліцією, жандармерією і так званими ”робітничими дружинами”⁴⁷. В перший день весни того року демократи зробили спробу роззброїти ”голубих мундирів” у Конотопі, в ході чого, звісна річ, не обійшлося без напруження між представниками обох таборів. Ще 28 лютого харківський поліцмейстер повністю контролював ситуацію на всіх

без винятку підприємствах міста, його підлеглі успішно приборкали мітинг робітників заводу Шиманського (нині – “Червоний жовтень”), відігнали їх від прохідної фабрики “ВЕК”, всіляко перешкоджали виборам у так звану “раду”⁴⁸. Агенти ГЖУ захищали приміщення власної установи та її архів, стали на заваді революціонерам при їх спробі заарештувати віце-губернатора Астаф’єва, коменданта міста Горбаньова й начальника конвойної команди Третьякова⁴⁹. На Півдні вже 20–22 лютого миколаївський градоначальник віце-адмірал Покровський ввів у дію “Інструкцію на випадок виникнення заворушень”, навіть через тиждень правоохоронці утримували спокій у Катеринославі, Херсоні, Сімферополі, на Донбасі, в Криворіжжі. Лише на Краматорському машинобудівному заводі, в Єнакієвому та Бірзулі їм довелося силою ізолювати окремі протиправні виступи⁵⁰.

Маємо деякі спостереження і щодо суто цивільних елементів боротьби, що спалахнула. Наприклад, джерела навіть сталінської доби свідчать про те, що в лютому-березні 1917 р. “у київських середніх школах панувала реакційність, ба навіть справжнісіньке чорносотенство переважної маси учнів. Київ, ця твердиня самодержавницької реакції, ... був геть забитий найзапеклішими монархістами, чорносотенцями, “союзниками” (членами чорносотенного “Союзу Михаїла Архангела)”⁵¹. Саме жителі вищезазначеного ґатунку дійово підтримали вірнопідданські поривання тієї частини дислокованих на Печерську донських козаків, котрі концентрувалися на вокзалі, “щоб йти на Петроград для придушення заколоту”⁵². В межах же самої губернії телеграфісти фіксували величезну кількість депеш різних осіб відверто самодержавницького спрямування⁵³. На Полтавщині категорично не визнала владних повноважень Тимчасового комітету розпущеної Миколою II Державної думи Кременчуцька земська управа, члени якої на спеціальному засіданні підтвердили свою прихильність саме старому порядку⁵⁴. У Луганську вгамувати демагогічні пристрасті намагалися монархічно налаштовані депутати міської думи, а в Краматорську – директор одного з моторомеханічних заводів, котрий мав сміливість один вийти назустріч розлюченим маніфестантам⁵⁵. У Харкові ректор Технологічного інституту Осипов 28 лютого категорично заборонив студентам влаштовувати в аудиторіях мітинги та припиняти заняття⁵⁶. На варті престолу стояла спочатку й Православна церква: 1 березня 1917 р., ігноруючи заборону, у багатьох храмах і кафедральних соборах відбулися панахиди, присвячені пам’яті імператора Олександра II⁵⁷.

Таким чином, є всі підстави твердити, що місцеві легітимісти, опинившись навесні 1917 р. в епіцентрі революційних збурень, вчинили

“вестникам грядущей бури” (куди входили й носії української національно-визвольної ідеї) досить упертий опір.

3. ВЗАЄМВІДНОСИНИ В ЕПОХУ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (березень–жовтень 1917 р.)

2 березня 1917 р. у кулуарах вітчизняної демократії виник документ, котрому судилося ввійти в історію під назвою “Маніфест про зречення Миколи II.” Він був складений: а) з порушенням всіх зовнішніх форм, б) у повній суперечності з традиційними законами імперії, в) навіть без самого першого слова, підписаний олівцем, він, проте, навіть і сьогодні видається за справжній. У найближчі дні (десь з 3 по 10 березня) фактично на його основі припинилося юридичне існування найважливіших органів державної влади до їх місцевих філій включно, поза законом оголошувалися будь-які консервативні погляди, симпатії та прагнення – сценарій термінового знищення легітимізму, розпочавшись у Петрограді, розігрувався далі вже по всій країні. Поступово руйнуються фронти, у штабах яких запанували “призначенська чехарда” й комісари, на передовій – атмосфера пацифізму, деморалізації та ворожого ставлення до офіцерства в цілому, у тилу – нечуваний паразитизм і відверте хабарництво. На очах розпадалася економіка, причому настільки катастрофічно, що 60-кратний “обвал” її за якихось пару місяців відзначила навіть аморфна до всього так звана колективна свідомість:

Був цар Миколка-“дурачок”,
Був фунтик хліба п’ятачок,
Як стала республіка,
Фунт хліба – три рублика.

За межею нормального агонізувала соціальна сфера, на останньому шаблі розбещеності знаходилися культура та духовне життя. Політичне безладдя реально торувало шлях до влади тим, хто відверто сповідував принцип: “Чим гірше оточуючим, тим краще нам!”, себто комуністам-ленінцям.

Поруч з цим українські патріоти всіх кольорів 4 лютого 1917 р. створили так звану Центральну Раду – об’єднавчу політичну організацію на чолі з професором М.С. Грушевським, котра в наступні 14 місяців намагалася практично втілювати у життя національні ідеї. В квітні зібрався Всеукраїнський національний конгрес (ВНК), через місяць постав аналогічний йому за географічним охопленням Військовий з’їзд, ще трохи згодом – Генеральний секретаріат. 10 червня оприлюднюється І Універсал ЦР (“Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською”), 3 липня – II (“ЦР стане

найвищим органом революційної демократії України, а її Секретаріат, після затвердження Тимчасовим урядом, – носієм крайової влади цього останнього”) і, нарешті, 7 листопада, – IV, де всі, раніше приховувані, незалежницькі прагнення остаточно набувають чіткого окреслення⁵⁸.

...Ліквідація царату ще й “*de jure*” теоретично означала, що в боротьбу між українськими націоналістами і місцевими прибічниками династії Романових втрутилося ще дві сили – губернські комісари уряду О.Ф. Керенського та представники збільшовизованих рад. Однак на практиці картина складалася зовсім інша: проти “адептів дикої реакції” єдиним фронтом, на просторах від Сяну до Дону, виступали не тільки сили, котрі формально знаходилися при владі (“тимчасовщики”), а й всі, хто до неї тоді невпинно доривався, – від носіїв жовто-блакитного прапора і до комуністів.

Наприклад, у тій же Галичині бурхливі події мали місце в містечку Монастиржиске, охопленому тоді виром безперервних демонстрацій, котрі подекуди (особливо на околицях) автоматично переходили у тривіальний грабунок. Приборкувати один з таких ексцесів командування послало чергову гарнізонну роту, але солдати змушені були відступити перед оскаженілим натовпом. Тоді на допомогу їм прийшли ті православні священники, котрі не побажали славити ані революцію, ані національні тенденції: саме завдяки їх вмовлянням напруження на декілька днів вдалося зняти⁵⁹.

На Буковині центром опору стали Чернівці. Саме тут до бойкоту демократії вдалися комендант міста, два його помічники, місцеві москвофіли, котрі навіть створили щось на зразок власної автономної групи й перейшли “...до протидії новим порядкам”, що припинилася лише з їх арештом⁶⁰.

У межах Поділля вдалося виявити принаймні 8 осередків реакції. Так, уже 3 березня активно проявила себе поліція та залізнична жандармерія ст. Гречани. Незважаючи на значні втрати в особовому складі (“лише поодиноким стражникам вдалося вціліти...”), вони завдали ряд поразок пролетарським формуванням, знешкодивши також їхній бронепоїзд, який курсував з однієї гілки на іншу. 9-10 березня у свій останній бій вступили агенти Гайсинського, Летичівського, Проскурівського, Вінницького повітових управлінь імперського МВС. З цивільних осіб на царистських позиціях продовжували залишатися начальник губернської технічної служби руху Оголін, його помічник Родіонов (позбавлені роботи і майна), а також директор Вінницької чоловічої гімназії Кіржацький (останній, увійшовши до складу тамтешнього комітету суспільних організацій, на його засіданнях регулярно виступав з відверто чорносотенними ініціативами, заявами, промовами)⁶¹.

У Волинській губернії правоконсервативний рух зосереджувався навколо Почаївської лаври, газети “Жизнь Волини”, окремих службовців – таких, як колишній начальник місцевого ГЖУ генерал-майор Юденич, по глухих селах. Архімандрит Віталій до останнього моменту закликав віруючих зберігати твердість, залишатися вірними законному цареві. Реакційні журналісти друкували матеріали, де доводили протизаконне походження Тимчасового уряду, розвінчували всі його заходи. Жандарми створювали підпілля, спираючись при цьому головним чином на осіб з досвідом філерської роботи⁶². Наслідуючи приклад декого з вінничан, полковник Іванов, “...який вбачав революціонерів навіть у меншовиках”, подався в голови Житомирської ради військових депутатів⁶³.

5 березня 1917 р. наказом поліцмейстера Горностаєва всю київську поліцію було приведено у повну бойову готовність – крок вельми вчасний, особливо з урахуванням того, що вже за добу місто стане військовим табором і їй доведеться битися із супротивником на Подолі, Куренівці, в межах Печерська. Жорсткої облоги зазнали також приміщення жандармерії, охоронного відділення, комендатури. Почався штурм Лук’янівської в’язниці, гарнізон якої опинився між двома силами, оскільки зовнішній натовп із середини підтримували злочинці. В Святошині й Нивках, у Другій гімназії намагалися боротися з революціонерами члени місцевого “Союза русского народа”, в Двірцевій частині – охоронці Маріїнського палацу; з Успенської Печерської Лаври всіх їх своїм авторитетом підтримував митрополит київський та галицький Володимир. Поступово боротьба спалахнула також у Фастові, Білій Церкві, Василькові, Умані⁶⁴.

З противників же нового ладу на Чернігівщині відомі лише декілька осіб з оточення барона Греневіца і його помічника П.І. Матвеева, котрі намагалися зорганізувати хоча б якийсь рух (за що були заарештовані 5 березня 1917 р.). “Монархічні настрої продовжували залишатися дуже сильними в південних повітах губернії”⁶⁵. Однак цей стихійний роялізм до певного часу ніяк себе не проявляв, обмежуючись виключно побутовим рівнем, пасивно-ворожим ставленням хліборобів до таких понять, як “республіка”, “парламент”, “вибори”, “права людини”.

Більш активно діяли консерватори Полтавщини. В самому адміністративному центрі вони 3-5 березня 1917 р. захищали вокзал, телеграф, телефонну станцію, в’язницю, будівлю арештанських рот, окремі помешкання, а через 2 дні були ув’язнені разом із жандармськими полковниками Седовим, Балабановим, Якобсоном та Угрюмовим. У Кременчуці контрреволюцію очолили деякі земці, чиновник Г.Б. Штюрмер, поліцеймейстер Згура, полковник Смирнов, причому начальник поліції

мужньо тримався безпосередньо до тієї миті, коли навіть за носіння форми його відомства людям почав загрожувати розстріл, а командуючого гарнізоном під час облоги гауптвахти було тяжко поранено в груди, жорстоко побито й запроторено за ґрати. На повітовому рівні аналогічна ситуація склалася у Золотоноші, Костянтинограді, Лохвиці, Драбовому, Козельці, Ромодані. Перестрілки справників з бунтівниками зареєстровані на ст. Мачухи, в Біликах останні напали на волосного пристава і його помічників, Кобеляки стали свідком того, як охоронці намагалися не допустити звільнення так званих ”політв’язнів” і дезертирів. Повсюдно обставини змушували легітимістів боронити від зухвалого розгрому свої партійні осередки. Мало місце також протистояння спробам нищення книжкових магазинів і кіосків, що належали регіональному відділенню СРН ⁶⁶.

Естафетність характеризувала й те, що відбувалося тоді у Харківській губернії. Спочатку випробування впали на легітимістів самого Харкова. Коли розагітовані військовослужбовці технічних частин кинули виклик городовим та жандармським унтер-офіцерам, то отримали гідну відсіч (особливо при зіткненнях у районі розташування органів політичної поліції). Різке, не без боротьби, розмежування відбулося в казармах: певна частина солдатів, зберігаючи вірність царизмові, не побажала брати участь у загальному мітингу перед міською думою на Миколаївській площі. “Сюди прийшли, – писав зокрема І.К. Рибалка, – майже всі батальйони ... із своїми офіцерами” ⁶⁷, й найважливіше у цій цитаті, як здається, оте непомітне “майже”, що повністю підтверджує попередню думку. Далі настала черга Балаклії, де вірні монархії команди деякий час втримували спокій в уланському і V запасному піхотному полках. В Ізюмі рух за збереження старого порядку набув вигляду протидії повітової адміністрації будь-яким спробам ліквідувати її, у селі Савинці – рішучої поведінки відомого своєю реакційністю голови Харківської губернської управи В. Акішева. Не відступили від присяги урядники сіл Білянське, Таранівка, Зоринівка, Сінне. Проти „тимчасовщиків” агітував хліборобів нещадівський пристав Руденко; намагався відвернути людей від демонстрації відставний жандарм Гриньов (Куп’янський повіт, містечко Дворічна), за що тут же був по-звірячому вбитий. “Я монархіст, й не відмовлюсь від своїх переконань”, – мав сміливість заявити якийсь І.М. Бич-Лубенський. Із самого початку яскравим опонентом лютневих демократів став харківський архієпископ Антоній ⁶⁸.

Всіляко протидіяли революціонерам в Катеринославі. 4-6 березня 1917 р. у двобій з ними вступили стражники Брянського заводу та фірми “Сіріус”, 7 березня – поліція Задніпровського району (при цьому в

одній із сутичок загинув пристав), у наступні три дні – жандарми Кайдаків і Верхньодніпровська. Усього в зазначений період “за злочини проти свободи” тут було позбавлено волі до 700 співробітників спецслужб. Загриміли постріли на руднях “Сергій”, “Берестове-Богодухове”, у Горлівці, Дебальцевому, Юзівці, Щербинівці. В Луганську реставраційні спроби очолював ротмістр Бондаренко (вбитий 9 березня), на Ясинівській рудні – тамтешній урядник, на Нелепівській – промислова варта, на металургійному заводі у Єнакієвому – пристав та його помічник (заарештовано й піддано знущанням), у Лисичанську – справники. Авдіївський старшина “...заборонив читати маніфест про відречення імператора від престолу і розповідати про події в Петрограді, погрожуючи селянам зброєю”. У селі Чепурне так само вчинив начальник волосного управління. В Маріуполі за поновлення самодержавства виступив підполковник Купріянов та група чорносотенців (вигнані з міста 8-9 березня), в Чигирях – козаки на чолі із своїм сотником, у Слов’янівці – урядник В. Кобець. Відкрито відмовився слугувати політичним неофітам губернатор Чернявський. З іншого боку, мало місце співробітництво з метою дискредитації: так, священник Гонтаревський, котрий з амвону виголошував анафеми лібералам, очолив культурну комісію Дружківської ради, у Василівці аналогічну посаду обійняла “реакційна особа”. Численні випадки непокори зафіксовано в Криворіжжі ⁶⁹.

Гасло “За віру, царя й вітчизну” мало своїх прибічників і на Херсонщині. В Одесі носіями його стали перш за все ті депутати засобів самоуправління, які під виглядом збереження спокою всіляко намагалися відтягувати руйнацію традиційних форм існування. Мався реакційний елемент й у штабі воєнного округу: саме під його тиском генерал Ебелов вдався спочатку до деяких твердих кроків у суто цивільній сфері. “На Слобідці було розкидано листівки контрреволюційного змісту”, легітимісти намагалися розігнати мітинг у 1-й швейній майстерні, зірвали червоний прапор з даху ремісничого училища, нейтралізували самих активних крикунів з ради робітничих депутатів. 9 березня 1917 р. директор електротехнічної гімназії заявив, що він “...ніяких змін визнавати не збирається, будь-які мітинги в межах ввіреного йому закладу припиняє, бо не бажає допустити тут 1905 року”. Майже до 12 березня чітко функціонували регіональні поліція та жандармерія. У Миколаєві гострий вузол суперечностей утворився навколо центральної в’язниці, більшість персоналу якої виступила проти “амністійних ініціатив” заїжджого депутата І.М. Тулякова, а надвечір 5 березня все місто взагалі перетворилося в суцільну фронтову зону. На придушення безладу було кинуте особовий склад силових структур у Балті й Єлисаветграді. Підпілля існувало також у Мардарівці, Піщаному, Березівці, Янівці, ряді

хуторів. Вельми неспокійна атмосфера склалася і в Херсоні. Навпаки, в Овідіюполі та Акермані адепти традиціоналізму діяли так вдало, що люди навіть і не знали про події у столиці, а в Рені й Татарбунарах їм взагалі пощастило навіть прибрати до рук органи буржуазної адміністрації⁷⁰.

...3 березня 1917 р. революціонери атакували поліцейські дільниці міста Великий Токмак Таврійської губернії. Першими удар прийняли на себе чергові та околочні наглядачі, потім – весь їх персонал. У подальшому хвилювання перекинулися в Севастополь, на бульварах, вулицях і проспектах якого їм намагалися покласти край члени “Русского союза им. Михаила Архангела”. Сімферопольська кіннота МВС захищала парки, сквери, залізничну станцію, вокзал. В Керчі офіцери переконували жителів у швидкоплинності республіканського устрою, а комендант Очакова генерал Чекаменев взагалі заборонив будь-які маніфестації. Реакціонером виявився також цивільний начальник регіону Княжевич; публічно засуджував Керенського архімандрит Адріан; православні священники Армянська, Андріївки, Карасубазара закликали парафіян посилити молитви за врятування Вітчизни від анархії, за повернення на трон предків законного правителя⁷¹.

...Квітень-липень 1917 р. в історичній науці вже давно отримав хрестоматійну назву “період двовладдя”. На нашу думку, однак, даний час доцільніше було б характеризувати, як тривладдя, додавши сюди ще й більшовиків. Але у той момент, коли Тимчасовий уряд та створена з його дозволу Центральна Рада Української Народної Республіки бавилися взаємним перерозподілом повноважень, останні активно розширювали свій вплив на маси, гіпнотизуючи їх то закликком “Пролетарі, до зброї!” або гаслом “Вся влада радам!”. Об’єднувало ж лівих з поміркованими, певне, лише ненависть до всього старорежимного, бажання якнайскоріше позбутися його...

Саме в той час поступово згасала така форма російського легітимістського руху, як суто урядове протистояння. 11-23 березня з демократією ще боролася поліція Фрампіля, Брацлава і Деражні на Поділлі, 12 березня – старшина й писар чернігівського містечка Синявка, наступного дня – с. Великомихайлівського (Катеринославська губернія), ще через півтижня – посадовці Ізмайлівського волосного правління неподалік від Краматорівки (нині – м. Краматорськ). Й хоча навіть 27-28 березня органи царської влади зберігалися у Топільні (Київщина), в квітні намагалися діяти у Дальнику (Херсонська губернія), Генічеську, Юскуї, Акшаїху (Крим), то був вже інерційний хід зруйнованої загальноімперської державної машини⁷².

Однак опір не припинився, змінилися тільки його умови, методи і зміст. Головним фактором ставала вже не посада людини, а її внутрішні

переконання, котрі й визначали ставлення до нової влади. Наприклад, коли в Юзівці розпочалися вибори у місцевий комітет, колишні “... поліцейські наглядачі та їх приятелі почали організовувати провокації”. Напружена ідеологічна боротьба відбувалася також у Херсоні, особливо в момент формування тут заводських і регіональних комісій⁷³.

Паралельно з цим визрівала й опозиція економічним реаліям революції. Зокрема у квітні-травні 1917 р. “царювання Миколи Романова марилося” катеринославським інженерам Стецькому (Риківська рудня), Кулибіну (одна з шахт “Русского горно-металлургического уніона”), Звереву та Лагунову (містечко Прохорівка), Шаблуну (Берестове), Ялицькому (центральна копальня Франко-російського товариства). З Боково-Хрустальної шахти, “як чорносотенець, несамовитий визискувач робітників”, був звільнений управляючий І. Бояршинов, на Первозванківській “за протиправно-антидемократичну діяльність” заарештований штейгер П.В. Захаров, на заводі “Русский Провиданс” – директор-француз Фер’є⁷⁴. Хвиля утисків за політичними мотивами прокотилася ремісничими майстернями й фабриками Таврії. В Житомирі, Бердичеві, Полтаві, Чернігові за воротами опинилися всі майстри, котрі колись, хоча б і 15-20 років до того, служили у поліції. На київському “Арсеналі” з цього приводу створили цілу репресивну групу. Ще в липні 1917 р. царистську агітацію таврувала друкарська спілка губернії⁷⁵.

Помітно посилювалася індивідуальна активність окремих легітимістів. Так, на четвертий місяць вітчизняного народоправства на Херсонщині з реставраційними промовами виступили предводитель дворянства, член Державної думи Лучицький, начальник Янівської поштової контори Гришанов, засновник Липецького чоловічого монастиря ієромонах Інокентій (Іван Левізор), у південно-східних повітах Бессарабії – штабс-капітан Шишко й М.Є. Петрекеєв⁷⁶. Коли 1 травня 1917 р. перед десятитисячним мітингом на Базарній площі Кривого Рога почав говорити більшовик Валявко, “... десь із-за крамниць ударив постріл. Як виявилось, стріляв переодягнений колишній городовий”⁷⁷. 4-6 червня підбурював народ проти Тимчасового уряду керуючий маєтками містечка Степанець на Канівщині⁷⁸. В липні священник с. Камишеваха Бахмутського повіту, зібравши людей на службу до церкви, “... закликав їх розгромити робітничу раду рудні “Золотое”⁷⁹.

В окремих випадках реакції вдалося структуруватися. Так, на Харківщині єдину злагоджену систему носіїв її у той час становили співробітники редакцій газет “Русская жизнь” і “Жизнь России”, оточення місцевого архієпископа Антонія, багато провінційних храмів⁸⁰. Група татарбунарських (нинішня Одещина) чорносотенців 25-27 травня 1917 р. зірвала вибори до сільського правління, перешкоджала проведенню

комуністичних мітингів, а катеринославські – регулярно випускали листівки, в яких більшовики досить аргументовано зображалися “... породженням масонсько-німецького шпигунства”⁸¹. Через місяць “банди погромників та хуліганів” розігнали соціал-демократичну демонстрацію в Юзівці⁸². На київських вулицях “... невідомі особи шниряють у натовпі...”, керовані ними обивателі знищують марксистські видання (6-10 липня), виходять на маніфестацію під транспарантами “Хай живе монархія!” (30 липня)⁸³. У Павлограді комуністи відверто потерпали від правих консерваторів, в Одесі члени „Союза русского народа” (СРН) і „Русского Союза Михаила Архангела” (РСМА) напали на Залізничний райком РСДРП, роззброїли червону гвардію, започаткували напівконспіративні філії товариства “Русская государственная граница” (“Общества Русской государственной карты”)⁸⁴. У Криму виникають легітимістські “Партія тридцяти трьох” графині Келлер, сенаторів Татищева й Танєєва, комітет “За Русь, за веру, за царя!”, група “Чаїрський маяк”⁸⁵.

...В серпні 1917 р. проти Тимчасового уряду повстав генерал Л.Г. Корнилов, незадовго перед тим призначений на посаду верховного головнокомандувача республіки. Однак через ряд обставин виступ цей зазнав поразки, його ініціатор опинився у в’язниці, один із співучасників – О. Кримов – наклав на себе руки. Скориставшись розбродом у стані демократії, вище підняли голови прибічники ленінізму.

Ще один крок уперед російський єдинодержавницький рух робить уже безпосередньо напередодні червоної заграви. Саме на початку вересня 1917 р. ватажкам його вдається повести на боротьбу із зловживаннями міського продовольчого комітету кременчужан, а також створити сітку нелегальних груп у Полтаві та Луганську. Тоді ж юнкерсько-кавалерійські загони під проводом монархічно налаштованого генерала Савельєва намагалися захопити владу в Єлисаветграді. В період з 21 вересня по 6 жовтня відбувалося пожвавлення чорносотенства в Таврійській губернії. У середині жовтня прокламації із закликами “Відродимо Самодержавство!”, “Повернемо собі імператора!”, “Боже, царя храни!”, з’явилися як на вулицях Харкова, так і в казармах розташованого тут запасного саперного полку. Через тиждень “...колишнім царським офіцерам, поміщикам, куркулям Балти вдалося заарештувати й кинути до в’язниці начальника робітничої дружини”. 20-25 жовтня “...реакція намагалася застосувати зброю проти бунтівних селян Поділля”, здійняла антидемократичне повстання в Одесі та Бахмуті⁸⁶.

4. ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМНИХ АНТАГОНІЗМІВ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ (квітень – листопад 1918 р.)

Політичний вихор початку XX ст. у колишній Російській імперії спровокував на східному Подніпров'ї глибоку урядову кризу, яка в свою чергу поставила край на межу відвертої анархії. Ліквідація самодержавства, демократичне правління і ленінське владарювання у Центрі одізналося тут ліберально-комуністичним двовладдям, максимально загостреними надмірними амбіціями декого з так званої української національно свідомої еліти. Жителі цілих регіонів лягали спати, будучи підпорядковані Керенському, прокидалися в обіймах більшовиків, вечеряти сідали під гасла Центральної Ради. Звісна річ, це не могло тривати довго...

Тим більше, що ситуація на фронтах Першої світової війни також кардинальним чином змінилася. Відробляючи вкладені у них напередодні міжнародними банкірами величезні кошти, народні комісари червоної Москви вивели одну шосту частину земної кулі з когорти переможців гігантського збройного протистояння, значно підірвавши міць Антанти й посиливши вплив Центральних держав. Коли ж Троцький та К⁰ почали порушувати умови самоініційованого Брестського мирного договору, терпець Берліна і Відня остаточно урвався.

18 лютого 1918 р. німецько-австрійські війська, втілюючи в життя серію послідовних ударів, розпочали загальний наступ на величезних просторах від Балтики до Чорного моря. Протягом двох тижнів більшовики змушені були залишити все Правобережжя разом з Києвом, впродовж квітня-травня – Донбас та Південь, ще через два місяці – Криворіжжя⁸⁷. Здавалося, режиму соціальної демагогії та нездійснених гасел навічно прийшов кінець....

Однак слід мати на увазі, що армії нещодавніх стратегічних супротивників слов'янських народів прийшли на ці землі не як романтики-визволителі своїх сусідів з-під комуністичного ярма, а виконавцями перш за все наказів власних урядів, керованих інтересами підвладних їм країн. Оскільки ж з грудня 1916 р. береги Рейну і Дунаю регулярно потерпали від голоду, у діях їх вояків значною мірою переважали саме продовольчі чинники.

Так, ще за дев'ять днів до рішучого стрибка в напрямку Кавказу та Волги, тобто 9 лютого, кайзерівські представники підписали з тодішнім прем'єр-міністром закордонних справ УНР Голубовичем Акт про добросусідські відносини, основу якого становили пункти щодо конкретних експортних операцій у західному напрямку⁸⁸. Зокрема відповідно з домовленістю й викликаними нею спеціальними угодами про

постачання збіжжя, м'яса, іншої сільськогосподарської продукції, до 31 липня 1918 р. з України у Німеччину планувалося вивезти 60 млн. пудів зерна, 2750 тис. пуд. худоби, тисячі пудів картоплі, цукру, сала⁸⁹. Тому можна погодитися з тими істориками, які вельми слушно називають цей документ “хлібним”, або “їстівним контрактом”⁹⁰.

Проте в Європі добре розуміли, що реалізація наміченого вимагатиме значних зусиль. З боку іноземних прибульців гарантом твердого слідування вищенаміченим курсом виставлялася наявність абсолютистських монархій Габсбургів і Гогенцолернів. А от у партнерів по переговорах нічого подібного не спостерігалось...

16 квітня 1918 р. Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини, узагальнюючи агентурні дані генерал-майора Вальдштеттена, складо меморандум під назвою “Головні діячі України”, в якому детально розбиралися політичні вподобання кожної з відповідальних персон ЦР. Загальний висновок був невтішним для союзників: окрім Луценка та Степаненка, всі інші – або есери (Грушевський, Христюк, Лотоцький, Ковалевський, Любинський), або соціал-федералісти (Фещенко-Чоповський, Прокопович), або навіть відверті соціал-демократи (Ткаченко, Коліух, Климович)⁹¹. Ще більш песимістичні нотки звучали в одному з донесень німецького посла у Києві барона фон-Мумма: “Не дивлячись на те, що аграрне й фінансове становище для нас тут надзвичайно загрозливе, нам все ж таки, мабуть, доведеться підтримувати такий уряд, як нині, аж поки не будуть формально закінчені всі раніше розпочаті переговори з ним. Проте ні я, ні мій віденський колега Форгач, ні генерал Гренер до цього часу не знаємо підходящих кандидатур для заміни теперішніх можновладців”⁹². Знайти ж її потрібно було негайно, щонайбільше – протягом тижня!

... 29 квітня в одному з київських цирків зібрався Загальнорегіональний з'їзд землевласників, 6432 делегати котрого проголосували за встановлення в краї монархічної форми правління у вигляді Гетьманату. При цьому верховну посаду пропонувалося обійняти почесному отаману Вільного козацтва, генералу ще з царських часів П.П. Скоропадському – далекому, але прямому нащадку голови лівобережного самоврядування 1708–1722 рр.⁹³

До наших днів збереглася оперативна характеристика однієї з розвідувальних служб на майбутнього, як тоді казали, “відроджувача староукраїнських традицій”. Клаптик паперу в 12 речень, позбавлений, завдяки грифові “Для службового користування”, будь-якого суб'єктивізму, настільки цікавий, що варто навести його тут майже повністю: “Скоропадський – 45-річний фундатор національно-демократичної партії. Нащадок старовинного гетьманського роду, колишній флігель-ад'ютант

імператора Миколи II. Під час війни служив у кавалерійській дивізії, потім – на чолі III-го корпусу. Зараз вождь кубанців. Сподівається, що лише міцна центральна влада зможе стабілізувати становище. Користується великою повагою в місті та на селі. Плідно працює над питаннями політики і реорганізації армії”⁹⁴.

Надвечір того ж дня німецькі автомобілі розвозили містом перше звернення нової адміністрації до населення...

Від початків свого існування гетьманські чиновники всіх рангів опинилися в умовах досить обмеженої свободи дій, розміри якої безпосередньо залежали лише від виконання ними берлінсько-віденської продовольчої програми, спрямованої на достатнє забезпечення пересічного германця, котрий вже давно користувався 200 грамів хліба на день.

Проте дії навіть у цьому обмеженому просторі вимагали послідовності, рішучості, порядку. В Скоропадського вистачило здорового глузду зрозуміти, що ні демократичними, ні соціалістичними методами домогтися цього неможливо. Залишалось одне – пошук “третього шляху”, у ході якого весь попередній досвід існування штовхав до реставрації, причому відверто романівського типу.

Однак не варто перебільшувати консервативну складову поведінки нового володаря. Правда, впродовж 1914–1916 рр. сам він підготував декілька доповідних записок, в яких з фактами у руках доводив, що ніякої окремої української нації не було, немає й існувати не може⁹⁵. У жовтні 1917 р., запрошений на один з прийомів до Білоцерківського маєтку графині Браницької, “Павло Петрович був приємно вражений манерами та вбранням тамтешньої аристократії часів старого порядку, ставленням до себе, як до вищого офіцера імперії та германофіла”⁹⁶. Ще трохи пізніше з його вуст злетіли слова про необхідність покласти збережену від “марксистської руйнації” державу до ніг його величності Миколи II”⁹⁷. Мали місце й деякі інші моменти суто психологічного плану...

В той же час Скоропадський, як і фінський керівник Маннергейм, у рішучий момент нічого не зробив для врятування трону від катастрофи. Зрадивши, на відміну, скажімо, від графа Ф.А. фон-Келлера, князя О.П. Лівена, барона Р.Ф. Унгерна фон Штернберга, генерала М.К. Дитерікса, отаманів Г.М. Семенова і Б.В. Анненкова, присязі на вірність своєму монарху він, замість боротьби з демократією, зайнявся влаштуванням власного майбутнього, на всі лади приміряючись до нових умов. Гетьман особисто ініціював процес перепоховання в київському Софійському соборі останків таких одіозних фігур, як Мазепа, Орлик, Дорошенко⁹⁸. У червні 1918 р. було дано хід ініціативі найзапекліших радикалів щодо паплюження пам’ятника Б. Хмельницькому шляхом знесення з його фасаду написів “Волим под царя московского, православного!”

та “Единая и неделимая Россия” (іронія долі – цьому дикунству запобігли... звичайні німецькі солдати, котрі тим самим виявилися більш далекозорими, аніж усі тамтешні політичні діячі, разом узяті)⁹⁹. Наприкінці літа того ж року гетьман навіть підписав спеціальний наказ, згідно з яким за виконання в приватних ресторанах мелодії М.Ф. Глинки “Слався, слався, русский царь!” на їх хазяїв й оркестрантів поширювалася дія 8-ї статті Кримінального кодексу, а тих, хто віддавав честь при її звучанні, спіткала примусова відправка до радянської Росії¹⁰⁰. Навіть на траурний молебень з приводу Катеринбургської трагедії “этот верный отпрыск знатного, древнего и благородного шляхетского рода” так і не з’явився¹⁰¹. Й, нарешті, 22 жовтня побачив світ Маніфест до українського народу, де панацеєю від усіх бід оголошувалася саме національна ідея.

Проте конкретне життя невблаганно вносило свої корективи. Величезні території від Поділля до північної Таврії (на Кримському півострові закріпився уряд генерала Сулькевича, якому за його прокайзерівську орієнтацію Гетьманщина оголосила економічний бойкот) потребували чіткого управління. Звернулися до вивчення адміністративних навичок вітчизняної минувшини – знову постали губернії, повіти, волості та стани. На жаль, не вистачило мужності й відповідним посадовцям повернути їх звичні назви. Однак старости різних рівнів повністю зберегли компетенцію колишніх губернаторів, урядників, старшини, іншого місцевого начальства.

Розбурхану революційним безладом людиність бажано було якось контролювати, передбачуючи на майбутнє її поведінку. Відновити класичну поліцію поки що не вистачило духу – залишилася міліція російського Тимчасового уряду. Однак до співпраці в ній широко і відверто стали тепер залучати царських філерів, наглядачів, городових та приставів з їх багатющим досвідом упередження заворушень.

Факт існування Гетьманату, навіть у формі виборної монархії, викликав шалену лють “прогресивно налаштованих елементів суспільства”. Щоб не дати їм остаточно розперезатися, з’явився департамент Державної варти з власними агенціями як у центрі, так і на місцях. Дуже довго співіснували в цій установі дві непримиримі тенденції – ліберальна й реакційна, аж поки на початку серпня рішучу перемогу не здобула остання. 5 серпня 1918 р. директор ДДВ Аккерман робить крок назустріч “голубим мундирам”, підписавши службову телеграму наступного змісту (подається мовою оригіналу): “Прошу спешно предложить проживающим в пределах Вашей губернии бывшим офицерам и нижним чинам корпуса жандармов и чиновникам, служившим по соответствующему ведомству, прибыть в Киев, в Александровский дворец, в осведомительный

отдел стражи, для получения назначения в столице и других городах“¹⁰². Було оформлено ордери на арешт Петлюри та Винниченка, надавалася підтримка представникам добровольчих частин А.І. Денікіна і депутаціям золотопогонного офіцерства, заохочувалася діяльність мобілізаційних пунктів легітимістських Астраханської й Південної армії, кулеметним вогнем розганялися демонстрації українофілів на Хрещатику. Київ радо вітав групу правих депутатів IV Державної думи на чолі з О. Бобринським, черговий з'їзд хліборобів-власників оплесками зустрічав В.М. Пуришкевича. На вересень припало озвучення прем'єр-міністром Ф. Лизогубом ідеї про необхідність скликання другої Переяславської ради¹⁰³.

Давно назріла і потреба ввести у конструктивне русло побут регіонального робітництва. Продовжуючи по інерції ще зберігати профспілки, уряд, однак, надавав діяльності їх чимраз вигіднішого для себе напрямку. Зокрема, коли в травні 1918 р. відкрилася Всеукраїнська конференція вищезазначених об'єднань, 90% делегатів її засудили не лише ленінську націоналізацію фабрик та заводів, але й будь-які загравання “з ворожою нинішньому ладові гайдамацько-мазепівською автономізацією”¹⁰⁴. 20 червня на самих вищих щаблях виконавчої влади із задоволенням сприйняли ініціативу групи підприємців про необхідність “включать в состав руководящих органов профсоюзов только находящихся у станка”¹⁰⁵. Апогеєм же у цьому плані слід вважати постанову, підписану виконуючим обов'язки державного секретаря І. Кістяківським 19 липня 1918 р., котрою наказувалося “немедленно восстанавить на Украине действие закона Российского государства от 2 декабря 1905 года о временных Правилах наказания за участие в забастовках на предприятиях, имеющих стратегическое значение, а равным образом – в учреждениях государственных и обеспечении интересов тех служащих, которые не принимали участия в беспорядках и вследствие этого пострадали от совершенного над ними насилия”¹⁰⁶.

Звідсіть залишався тільки один крок і до здійснення кардинальної промислової реституції, тобто повернення всіх приватних майстерень, мануфактур, фабрик та заводів їх законним власникам. Вимоги про це почали лунати ще за часів Центральної Ради, однак лише Гетьманат спробував надати даному явищу незворотного характеру. Вельми активно реекспроприація проходила перш за все у Донбасі й Криворіжжі, на Полтавщині, Чернігівщині, Катеринославщині, Херсонщині.

Дещо подібне стосувалося також землі. Зокрема, перебуваючи в Берліні, князь Друцький-Любецький 11 квітня 1918 р. виголосив промову “Про засоби та термін відновлення порядку у краї”, де, між іншим, зазначалося: “В своей деятельности на Украине германское правительство

должно опираться исключительно на помещиков, повернув события вспять там, где крестьяне уже присвоили себе имена. В противном случае земля не будет обработана, что повлечет за собой голод и беспорядки. Считаю необходимым при этом привлекать к сотрудничеству крупнейших землевладельцев, которые сумеют найти общий язык как с будущим монархическим правительством, так и с простыми людьми. В особенности рекомендую находящихся ныне в Стокгольме графа И. Поттоцкого и господина фон-Пулясского”¹⁰⁷.

Отримавши гетьманську булаву, Скоропадський досить енергійно заходився реалізовувати написане. Аграрним трударям чітко роз’яснили, що всілякі зазіхання з їх боку на чуже майно – не припустимі й проти-законні, часи “більшовізії” з її вседозволеністю і погромами потрібно забути остаточно. Під загрозою сурових покарань рекомендувалося звозити до економії взяті з них свого часу побутові речі, предмети загального вжитку, коштовності, витвори мистецтва, культурні цінності. Потім дійшла черга до реманенту, причому плуги, молотарки, сіялки та жатки потрібно було спочатку відремонтувати, а вже потім передавати до панських комор. Худобу приймали назад поштучно, ретельно перевіряючи її зовнішній вигляд. У провінції почали діяти державні агрономи, відновлювалися стародавні межі. Хто встиг розтринькати чуже добро, позбавлявся власного, аж до майбутнього врожаю включно; незгодних чекала міліцейська управа. Не залишалася осторонь цього процесу також німецько-австрійська окупаційна адміністрація¹⁰⁸.

10 квітня 1918 р. генерал-фельдмаршал Ейхгорн видав “Наказ про весняну посівну”, згідно з яким повністю відновлювалися дореволюційні порядки в місцевому землекористуванні. З цивільної сторони даний крок у категоричній формі підтримав фон-Мумм, запевнивши всіх опонентів, що “без такого кроку жоден з них, поринувши в безодню чергового хаосу, не залишився б на своїй посаді й години”¹⁰⁹. Чигиринський комендант капітан О. Готьє тоді ж запропонував населенню відповідного повіту “награбовані інструменти, фураж, худобу, свійських тварин, меблі терміново повернути їх володарям згідно списків, зруйновані будівлі полагодити і відбудувати у двотижневий термін”¹¹⁰. Аналогічно вчинили миколаївський губернатор генерал-майор Моргенштерн-Дерінг, консул в Одесі Онесзейт, смілянський начальник майор Кнаак, угорський розпорядник Херсона фон-Бельц, командувач V мадярської кавалерійської дивізії Муйнар¹¹¹. Їх юрисдикція діяла там, де не могла впоратися місцева влада. Проте ні ті, ні інша жодних пом’якшень злочинцям робити не збиралися, вдаючись подекуди навіть до самих крайніх заходів:

27 травня 1918 р., с. Баланівка Ольгопільського повіту Подільської

губернії. Польськими легіонерами повністю реставровано маєтність графині Потоцької. В ході операції загинуло двоє солдатів, було вбито трьох та заарештовано 80 більшовиків¹¹².

Через місяць, за вимогою повітового старости, для наведення п¹¹³.

15-20 червня жителям хуторів Миколаївка, Самара й Шведунівка Сумського повіту Харківської губернії наказано відновити поміщицьке господарство¹¹⁴.

Липень 1918 р. Київські повіт та губернія. Від попередніх погромів тут вціліли маєтки Красовського, Чикмарьова, нащадків Толочинових, Страдецького, Слюсаревського, Рудника, Лихоліта, хутори Микільський та Межигір'я, що успішно розвивалися. Зліквідовані бунтарями володіння Пехівського, Патрикеева, Харченка, Терещенків, Демченка, Поллака і Сестрижевських поступово відновлювалися¹¹⁵.

16 липня – 03 серпня – Шостий австро-угорський полк і загін державної варти налагодив спокійне життя в Лихівці, Красному Куті, Куцеволівці та ще 20-ти населених пунктах Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії¹¹⁶.

Початок серпня. Згідно з рапортом балтського старости І. Бюрдющевича, роззброєно селянську дружину й встановлено спокій у подільських селах Молдавка і Чернеча¹¹⁷.

У вересневі дні те саме було здійснено в Токмаківці, Криничках, Панчішному, Людвігівці, Колісному (Північне Причорномор'я)¹¹⁸.

Жовтень 1918 р. Вперта боротьба з революціонерами точилася на Херсонщині. Так, у селищі Сухий Єланець під час розгону маніфестації постраждало декілька вартових, у Селіванівці та Точильному пошкоджено центральні садиби, в Пасищиках поранено 9 осіб, у Полтавці бомбою, кинutoю терористом, убито охоронця¹¹⁹.

Перша декада листопада. Білогвардійські залоги “астраханців” взяли під свій контроль прилеглі до столиці Гетьманщини території; під їх захистом власники поволі поверталися додому¹²⁰.

8-10 листопада 1918 р. Шість військових загонів охороняли від червоних Ольгопіль, Чечельник, Бершадь, Кам'янку, не даючи можливості карним елементам чинити наругу над тамтешніми жителями.

12-го листопада, за місяць до загибелі державного ладу в цілому, начальник Літинської повітової державної варти О.С. Артемішев рапортував по інстанції: “Своими помічниками назначил бывших царских полицейских и лиц, коих знаю персонально. Сегодня крестьяне села Пеньковка и окрестностей ворвались в экономию, убили одного офицера, двоих ранили, арестовали служащих и приступили к разгону, выставив на всех подъездных путях засады. Командированная полусотня резерва еще не прибыла. Впрочем, для наведения порядка ее явно недостаточно.

Прошу распоряжения о срочной высылке дополнительных подкреплений”¹²¹.

...Навіть дослідники, у симпатіях своїх надмірно далекі від Гетьманщини, мусять визнати: “П. Скоропадському вдалося створити непогані передумови для економічного прогресу: в державних засіках знаходилося 6,4 млн т зерна, 48 тис. т. цукру, а Головний банк мав 4 млрд крб валютних запасів”¹²². Крім того, швидкими темпами відроджувалися промислове виробництво, зовнішня й внутрішня торгівля, залізничний транспорт, фінансова сфера. Кількість безробітних зменшилася до 200 тис. чол. Країна почала виходити з дипломатичної ізоляції”¹²³.

Проте поступовий рух вперед подобався далеко не всім. Постійно лунали нарікання типу: “В установах знову чуємо скрізь московську мову. До української ж чим далі, то все більше іронічно ставляться “українські” урядовці, без огляду на те, що її офіційно проголосили мовою державною” (українофіл В. Андрієвський)¹²⁴. Нарешті, 18 листопада супротивник здобув рішучу збройну перемогу над гетьманцями під Мотовилівкою, а ще через 28 днів поспіхом створена ним Директорія урочисто вступила до Києва, де і запанувала¹²⁵ настільки “вдало” та “гуманно”, що, зразу ж розваливши все, що не було знищено, розстрілявши у період з 1 грудня 1918 по 25 січня 1919 рр. лише в столиці понад 200 правих інакодумців, вивівши на арену історичного буття вічно п’яних “отамана революційного загону залізничників” С. Гризла, його помічника-садиста Л. Шкварника та їм подібні трагікомічні типи, менше ніж через півроку назавжди пішла у забуття¹²⁶, залишивши народ, долею якого на словах завжди так багато опікувалася, віч-на-віч із пролетарською тиранією...

¹ “Так, уже в начале войны “Русское Знамя” выражало гнусную радость по поводу налета на “жидовский Париж” цеппелинов, несущих “до ста пудов полезного груза” // Семенников В.П. Политика Романовых накануне революции. От Антанты – к Германии. – М. – Л., 1926. – С. 200.

² *Архиепископ Иоанн (Шаховской)*. Избранное. – Петрозаводск, 1992. – С. 38; Возрожденные полки Русской армии в белой борьбе на Юге России. – М., 2002. – С. 503.

³ ЦДІАК України. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 7-8

⁴ Русско-Американский торговый журнал. – 1917. – № 7. – С. 32; Фалькнер С.А. Обращение русской бумажно-денежной валюты // Денежное обращение и кредит в России и за границей. – Т. 1. – М., 1922. – С. 30.

- ⁵ Ольденбург С.С. Царствование Императора Николая Второго. – М., 1992. – С. 580, 601.
- ⁶ Статистический ежегодник за 1914 год. – Петроград, 1915. – С. 491-493; Финансовая газета. – Август 1915 – 24 февраля 1917 годов.
- ⁷ Семенников В.П. Вказ. праця. – С. 132.
- ⁸ Калашиников М. Сломанный меч Империи. – М., 2003. – С. 380.
- ⁹ Ольденбург С.С. Вказ. праця. – С. 605.
- ¹⁰ Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы Первой Мировой войны и Февральской революции. – К., 1965. – С. 73.
- ¹¹ ЦГИАК України. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 1612. – Арк. 31; Балабанов М.А. Царская Россия XX века (Накануне революции 1917 года). – Харьков, 1927. – С.116; Романов Ф.А. Рабочее и профессиональное движение в годы Первой Мировой войны и второй русской революции. – М., 1949. – С.117; Кошик А.К. Вказ. праця. – С. 215; Рабочее движение на Украине в период Первой Мировой империалистической войны. Июль 1914 – февраль 1917 годов. – К., 1966. – С. 72, 154, 282.
- ¹² Н.Н. Рутич-Рутиченко. Белый фронт генерала Юденича. Биография чинов Северо-Западной армии. – М., 2002. – С. 36.
- ¹³ Родин И.В. Служба и быт нижних чинов Русской армии перед Великой войной (конец XIX – начало XX столетия). – К., 2000. – С. 13, 54, 65, 69, 70, 71. 75.
- ¹⁴ Из воспоминаний о Николае Втором во время войны. – Париж, 1957. – С. 7.
- ¹⁵ Возрожденные полки Русской Армии в Белой борьбе на Юге России. -М., 2002. – С. 442-444, 531-533.
- ¹⁶ Н.Н. Вера и верность. // Вестник Истинно-Православной Церкви. – № 4 (14). – 1998. – С. 37-39.
- ¹⁷ Жевахов Н.Д. Воспоминания. – Мюнхен, 1923. – С. 327.
- ¹⁸ Звонарев К.К. Агентурная разведка. – М., 1929. – С. 148-149.
- ¹⁹ Там само. – С. 130.
- ²⁰ Шишкин О.А. Убить Распутина. – М., 2000. – С. 105, 117-121.
- ²¹ Немецкое зло. – Сб. статей, посвященных вопросу о борьбе с нашей внутренней Германией. – М., 1917. – С. 14, 17, 24-36; Рабочее движение на Украине в период Первой Мировой империалистической войны (июнь 1914 – февраль 1917 годов. – Сб. док. и материалов. – К., 1966. – С.18, 21.
- ²² Там само. – С. 189.
- ²³ Гусев В.І., Калінцев Ю.О., Кульчицький С.В. Історія України для старшокласників та абітурієнтів. – К., 2003. – С. 211.
- ²⁴ Рибалка І.К. Вказ. праця. – С. 516.
- ²⁵ Там само. – С. 554-555.
- ²⁶ Вітковський В.М. Ранок повсталого Поділля. – Одеса, 1988. – С. 112.
- ²⁷ Борьба и строительство на Юго-Западных железных дорогах за 10 лет 1917–1927). – К., 1927. – С. 8.
- ²⁸ Речь. – № 307. – 26.04.1916. – С. 8.
- ²⁹ Речь. – № 328. – 28.11.1916. – С. 10.

- 30 *Семенников В.П.* Вказ. праця. – С. 232-233.
- 31 Торгово-промышленная газета. – № 264. – 27.11.1915. – С. 18.
- 32 ЦДІАК України. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 119-119 зв.
- 33 Там само. – Спр. 214. – Арк. 5-5зв.
- 34 Митрополит Евлогий. Путь моей жизни (Воспоминания). – М., 1994. – С. 240.
- 35 *Любченко В.Б.* Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої Світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К., 2003. – С. 130-143.
- 36 *Ресит О.П., Малій О.В.* Історія України. Кінець XVIII – початок XIX століття. – К., 2002. – С. 178.
- 37 *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до XXI століття. – Харків, 2002. – С. 348-351.
- 38 *Ресит О.П., Малій О.В.* Вказ. праця. – С. 198.
- 39 *Волковинський В.М.* “Чорна сотня” та її “хрещені батьки” в Україні на початку XX ст. \ \ Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск V. – К., 2003. – С. 59, 60, 64.
- 40 *Майоров М.* Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). – К., 1922. – С. 32; Історія міст і сіл УРСР. – В 26 томах. – Київ. – К., 1968. – С.202; *Сидорчук М.Ф., Чуприна В.М.* Більшовики України у Лютневій революції 1917 року. – Львів, 1986. – С.40.
- 41 *Миц І.И.* История Великого Октября. – В 3-х томах. – Т. 1. – Свержение самодержавия. – М., 1967. – С. 758; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – В 2-х томах. – Т. 1. – К., 1967. – С. 59-60.
- 42 *Эрдэ Ф.* Годы бури и натиска. – В 2-х книгах. – Книга 1. – На Левобережьи. – 1917. – Харьков, 1923. – С. 10.
- 43 *Данішев С.О.* Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р. – березень 1918 р.). – Харків, 1969. – С. 34; Нариси з історії Полтавської обласної партійної організації. – Харків, 1970. – С. 91-92.
- 44 *Шепетильников В.А.* Революційне минуле Старобільщини. – Старобільськ, 1927. – С.7; *Сьомін Г.І.* Революційний Севастополь. – К., 1958. – С. 109-110; *Харитонов В.Л.* Лютнева революція 1917 р. на Україні. – Харків, 1966. – С. 149.
- 45 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – В 2-х томах. – Т. 1. – К., 1967. – С. 60.
- 46 *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгун П.М.* В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. – С. 292.
- 47 Історія міст і сіл УРСР. – В 26 томах. – Київ. – С. 203; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. – К., 1976. – С. 92.
- 48 *Сидорчук М.Ф., Чуприна В.М.* Більшовики України у Лютневій революції 1917 року. – Львів, 1986. – С.68.

⁴⁹ *Минц І.І.* Вказ. праця. – Т.1. – С. 759-760; Кондуфор Ю.Ю. Великий Октябрь на Україні. – К., 1986. – С. 37; *Бурджалов Э.Н.* Вторая русская революция. – Москва, фронт, периферия. – М., 1971. – С.220-221; *Павлюк П.І.* Харківська Червона гвардія. – К., 1948. – С. 15-16.

⁵⁰ Октябрь на Николаевщине. Очерк по истории революции 1917-1920 годов на Николаевщине. – Николаев, 1927. – С. 8; Історія міст і сіл УРСР. – В 26 томах. – Одеська область. – К., 1969. – С. 569; *Гончаренко Н.І.* Советы Донбасса в 1917 году (март-декабрь). – Сталино, 1957. – С. 16-17.

⁵¹ *Шаликін А.* Київська більшовицька молодь 1917 року. – К., 1932. – С. 8.

⁵² *Майоров М.* Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). – К., 1922. – С. 33-34.

⁵³ Борьба и строительство на Юго-Западных железных дорогах за 10 лет (1917–1927). – К., 1927. – С. 9.

⁵⁴ Нариси з історії Полтавської обласної партійної організації. – Х., 1970. – С. 92.

⁵⁵ *Фавстов Г.А., Шварев В.А.* Февральская революция 1917 года в России. – М., 1956. – С. 104; *Ваткевич В.І.* Луганські більшовики у Жовтневій революції. – К., 1960. – С. 13.

⁵⁶ *Сидорчук М.Ф., Чуприна В.М.* Більшовики України у Лютневій революції 1917 року. – Львів, 1986. – С.44.

⁵⁷ Октябрь на Николаевщине. – С. 8.

⁵⁸ *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Вказ.праця. – С. 362-363.

⁵⁹ *Бурджалов Э.Н.* Вторая русская революция. – Москва, фронт, периферия. – М., 1971. – С. 134.

⁶⁰ Там само. – С. 136.

⁶¹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – В 2-х томах. – Т. 2. – Встановлення Радянської влади на місцях. – Київ, 1967. – С. 397-398; *Зеленюк І.С.* 1917 рік на Поділлі. – Львів, 1966. – С. 21-23.

⁶² *Грекулів Е.Ф.* Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.) – М., 1969. – С. 55; *Рубач М.А.* Селянські повстання на Україні проти Тимчасового уряду і української Центральної Ради // Із історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – К., 1957. – С. 177; *Щербина Й.Т.* Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914–1917 рр. – К., 1963. – С. 286.

⁶³ *Харитонов В.Л.* Жовтнева революція 1917 р. на Україні. – Харків, 1966. – С. 165.

⁶⁴ *Грекулів Е.Ф.* Вказ. праця. – С. 164-165; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – В 2-х томах. – Т. 2. – С.13; *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморгул П.М.* Вказ. праця. – С. 297.

⁶⁵ *Якупов Н.М.* Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия. – К., 1972. – С. 53; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – В 2-х томах. – Т. 2. – С. 186.

⁶⁶ *Грищенко А.П.* Революційна боротьба залізничників напередодні Жовтня // Боротьба за владу Рад на Україні. – К., 1977. – С. 25; Нариси з історії Полтавської

обласної партійної організації. – Харків, 1970. – С. С. 92-93; *Данишев С.О.* Великий Жовтень на Полтавщині (1917 р. – березень 1918 р.). – Харків, 1969. – С. 35-37, 40.

⁶⁷ *Рибалка І.К.* Встановлення Радянської влади на Україні. – К., 1957. – С. 8.

⁶⁸ *Эрдэ Ф.* Годы бури и натиска. – В 2-х книгах. – Книга 1. – На Левобережьи. – 1917. – Харьков, 1923. – С.30; *Решодько П.Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 р. – січень 1918 р.). – Харків, 1972. – С. 22-24; *Історія міст і сіл УРСР.* – В 26 томах. – Харківська область. – Київ, 1967. – С. 408.

⁶⁹ *Варгатюк П.Л., Дольчук А.В.* Рудна скарбниця Півдня. – Дніпропетровськ, 1966. – С. 41; *Кривому Рогу – 200.* Историко-экономический очерк. – Днепропетровск, 1975. – С. 33; *Сидорчук М.Ф., Чуприна В.М.* – Вказ. праця. – С. 45-46, 67-68.

⁷⁰ *Історія міст і сіл УРСР.* – В 26 томах. – Одеська область. – К., 1969. – С. 173, 219, 237, 250, 801; *Скрипчилов Е.А.* Тюремная политика и тюремное законодательство Временного правительства. – М., 1968. – С. 9, 12; *Коновалов В.Г.* Красный флаг над Одессой. – Одесса, 1977. – С. 11, 31, 37, 92-93.

⁷¹ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. – Ч. 2. – Симферополь, 1957. – С. 8, 10, 20; *Попов П.И.* Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов // Военные моряки в борьбе за победу Октябрьской революции. – М., 1958. – С. 168; *Історія міст і сіл УРСР.* – В 26 томах. – Кримська область. – К., 1974. – С. 475, 526.

⁷² *Коновалов В.Г.* Красный флаг над Одессой. – Одесса, 1977. – С. 94; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. – Ч. 2. – С. 20; *Харитонов В.Л.* Вказ.праця. – С. 122; *Терлецький В.М.* Ради на Київщині у 1917 році. – К., 1957. – С. 13; *Мици І.И.* История Великого Октября. – Т.1. – С. 837.

⁷³ *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.* – В 2-х томах. – Т. 2. – С. 292; *Гончаренко Н.Г.* Октябрь в Донбассе. – Луганск, 1961. – С. 59.

⁷⁴ *Гончаренко Н.Г.* В битвах за Октябрь (март 1917 – март 1918). Исторический очерк. – Донецк, 1974. – С. 64; *Гончаренко Н.Г.* Октябрь в Донбассе. – Луганск, 1961. – С. 87, 99-100; *Первак Н.* Жовтневі дні в Донбасі (робітники Донбасу в боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні). – Сталіно, 1957. – С. 15.

⁷⁵ *Шингарьов І.О.* Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини (1901-1926). – К., 1926. – С. 70; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. – Ч. 2. – С. 20-21.

⁷⁶ *Історія міст і сіл УРСР.* – В 26 томах. – Одеська область. – К., 1969. – С. 414, 491; *Якупов Н.М.* Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 – февраль 1918 г.г. – К., 1967. – С. 44; *Харитонов В.Л.* Вказ праця. – 123.

⁷⁷ *Варгатюк П.Л., Дольчук А.В., Валявко В.А.* – Дніпропетровськ, 1972. – С. 47-48.

⁷⁸ *Черномаз И.Ш.-Х.* Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 – март 1918 г.г.). – Харьков, 1958. – С. 39.

⁷⁹ *Гончаренко Н.Г.* Октябрь в Донбассе. – Луганск, 1961. – С. 135.

⁸⁰ *Эрдэ Д.* Вказ праця. – Книга 1. – С. 37.

⁸¹ *Якупов Н.М.* Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 – февраль 1918 г.г. – Киев, 1967. – С. 45; *Варгатюк П.Л., Солдатенко В.Ф., Шморзун П.М.* Вказ. праця. – С. 384.

- 82 *Запорожец М.Я.* Истоки великих свершений. В.И.Ленин и партийные организации Донбасса. – Донецк, 1972. – С. 109.
- 83 *Терлецький В.М.* Ради на Київщині у 1917 році. – К., 1957. – С. 24; *Знаменский О.Н.* Июльский кризис 1917 года. – М.-Л., 1964. – С. 226.
- 84 Придатченко І. Більшовицька організація Катеринослава в боротьбі за перемогу Радянської влади // Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 3б. статей. – К., 1949. – С. 153; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – В 2-х томах. – Т. 2. – С. 247-248.
- 85 *Иоффе Г.З.* Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977. – С. 120-122.
- 86 Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – В 2-х томах. – Т. 2. – С. 127, 405; *Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И.* Победа Советской власти на Украине. – М., 1967. – С. 243; Історія міст і сіл УРСР. – В 26 томах. – Одеська область. – К., 1969. – С. 221; *Павлюк П.І.* Харківська Червона гвардія (лютий 1917 – березень 1918 р.р.). – К., 1948. – С. 52, 55; *Гарчев П.І.* Червона гвардія України в Жовтневій революції – Харків, 1969. – С. 43; *Волобуев П.В.* Экономическая политика Временного правительства. – М., 1962. – С. 418.
- 87 *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. – К., 1999. – Ч.І (1917–1945 рр.) – С. 65–66.
- 88 *Супруненко М.І.* Крах німецької окупації на Україні в 1918 році. // Боротьба українського народу проти німецьких загарбників. – 3б. статей. – Уфа, 1942. – С. 20.
- 89 Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С. 65-67.
- 90 *Супруненко М.І.* Вказ. стаття // Там само. – С. 19-20.
- 91 Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. – М., 1942. – С. 69-71.
- 92 *Супруненко М.І.* Вказ. стаття // Там само. – С. 23.
- 93 *Турченко Ф.Г.* Вказ. праця. – С. 67; *Швидько Г.К.* Історія України ХVІ–ХVІІІ ст. – К., 1997. – С. 265.
- 94 Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С. 71.
- 95 *Семененко В.І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922) – Харків, 1995. – С. 96.
- 96 *Городецкий Е.Н.* Отечественная война против германских оккупантов в 1918 году на Украине. – Свердловск, 1941. – С. 6.
- 97 *Семененко В.І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). – Харків, 1995. – С. 102.
- 98 Там само. – С. 115-116.
- 99 Там само. – С. 116.
- 100 Там само. – С. 117.
- 101 Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С. 118-119.
- 102 Там само. – С. 123.
- 103 *Семененко В.І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). – Харків, 1995. – С. 116.

-
- 104 Там само. – С. 101.
105 Там само. – С. 102.
106 Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С. 118.
107 Там само. – С. 63.
108 *Белан Ю.Я.* Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960. – С. 147.
109 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936. – С. 42.
110 Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С. 68-69.
111 Там само. – С. 88, 92-93, 95, 98-99, 106-107, 116-117.
112 ЦДА вищих органів влади та управління України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 64 – Арк. 192.
113 Там само. – Ф.2026. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 123.
114 Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – С. 102.
115 Там само. – С. 107.
116 Там само. – С.116-117.
117 Там само. – С. 118.
118 ЦДА вищих органів влади та управління України. – Ф. 1216. – Оп.1. – Спр.96. – Арк. 235.
119 Там само. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 121-122.
120 Беднота. – № 174. – 30.11.1918.
121 ЦДА вищих органів влади та управління України. – Ф. 1401. – Оп.1. – Спр.25. – Арк. 134-136.
122 *Семененко В.І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922). – Харків, 1995. – С. 118.
123 *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. – К., 1999. Ч.І. – (1917–1945 рр.) – С. 67, 71.
124 Там само. – С. 69.
125 Там само. – С. 77.
126 *Царинный А.Г.* Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С. 208.